

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ
ПОНЯТТЯ
“ВІЗУАЛЬНО-МИСЛЕННЄВІ СТРАТЕГІЇ” СТВОРЕННЯ ОБРАЗУ-
КОНЦЕПТУ**

Метою нашого дослідження є теоретичний аналіз основних підходів до вивчення візуально-мисленневих стратегій. Грунтуючись на засадах стратегіального підходу до дослідження творчої діяльності (В.О.Моляко), ми розглядаємо їх як механізми візуально-мисленнєвої діяльності суб'єкта його візуально-мисленнєві стратегії створення образу.

Перш ніж розглянути поняття “візуально-мисленнєві стратегії” і визначити його специфіку та структурні компоненти, необхідно зупинитися на самому понятті “стратегія”, специфіці та підходах до його вивчення. Етимологічний зміст поняття стратегія походить від грецького –strategia (від stratos-військо та ago-веду), що означає найважливішу частину воєнного мистецтва і включає теорію й практику ведення війни, воєнних кампаній і великих бойових операцій [6]. Основними характеристиками цього терміна є встановлення загальних напрямків, фокусування уваги на стратегічно важливих об'єктах.

Як загальнонауковий термін “стратегія” може мати ще й значення мистецтва досягнення генеральних цілей у будь-чому. У психологічній науці цей термін починає використовуватися з 60 років ХХ століття. Поняття “стратегія”, “стратегія розв'язання” як психологічні терміни були вперше введені в психологічну науку Дж.Брунером, котрий разом з Ж.Гуднау і Д.Остіном (1957) вважаються засновниками стратегіального підходу. Цей термін використовувався для позначення закономірностей утворення штучних

понять в процесі розв'язання суб'єктом творчих задач. Автори розглядали “стратегію” як модель розв'язання задачі суб'єктом, як спосіб одержання, збереження і використання інформації для досягнення певної мети, що веде до певного результату. На їхню думку, “стратегія розв'язання” є досить гнучкою і варіативною системою закономірностей, на яку можуть впливати сам об'єкт пошуку, особливості ситуації, в якій ведеться цей пошук. Необхідно також зазначити, що, на думку авторів, стратегія пошуку може формуватися як свідомо, так і несвідомо, під впливом зовнішніх та внутрішніх (особистісних) чинників.

Таке досить широке і не досить конкретизоване тлумачення поняття “стратегія” стало поштовхом до різноманітних та різнопланових його тлумачень.

На сьогодні в психологічній науці існує певна невизначеність змісту поняття “стратегія”. Найбільш поширеним є його використання поняття в когнітивній психології, а також в дослідженні мисленневих процесів у психології творчої діяльності. Традиційним є визначення “стратегії” як абстрактної норми, яка задається у вигляді плану, програми, проекту, технології тощо.

У психології творчості виділення стратегій як моделей розв'язання творчих задач дає змогу, як зазначають дослідники цієї проблеми, більш глибоко дослідити послідовність дій та їх перебіг при розв'язанні тієї чи іншої проблеми, що дає можливість цілісного, системного дослідження мисленневих процесів.

Розбіжності, які існують у

трактуванні поняття “стратегія” в психологічній науці полягають в обсязі та широті змісту, що вкладається в це поняття. На підставі аналізу наявних підходів до тлумачення поняття “стратегії розв’язання” мисленнєвих задач можна визначити підходи до її інтерпретації залежно від того, який за обсягом зміст вкладено в поняття стратегія - широкий чи вузький; яке за змістом це поняття – формалізоване (механічне) чи індивідуально-особистісне.

До першого, більш узагальненого, широкого тлумачення стратегії належать дослідження, в яких вона розглядається як “загальна схема розв’язання”, лінія поведінки, модель розв’язання задач (Дж. Брунер, Т. Ван Дейк, Ж. Гуднау, Б. Старр, Д. Остін та інші). До цього напрямку належать праці, в яких автори, продовжуючи лінію тлумачення цього явища Дж. Брунером, досить широко трактують поняття “стратегія розв’язання” задач – як загальний напрямок розв’язання проблеми. Так, зокрема, Р. Ділтс проводить аналогію між стратегією і комп’ютерною програмою обробки інформації, що надходить. Автор вважає, що цю стратегію-програму можна застосовувати для обробки різного роду інформації так само, як у роботі з комп’ютером. При цьому програма не залежить від змісту матеріалу, який опрацьовується. У вітчизняній психологічній науці до першого напрямку належать праці, в яких стратегія використовується з метою визначення послідовності окремих елементів, що разом утворюють цілісну сукупність (В.Н. Пушкін, О.К. Тихомиров); або послідовності реалізації різних засобів досягнення результату в напрямку досягнення основної мети діяльності суб’єкта (Ю.М. Забродін). Окрім цього, це праці, в яких стратегія розглядається як загальний напрямок пошуку

розв’язання задачі (Є. А. Мірошихіна), або схема з виокремленими частковими операціями (Т.К. Горобець, О.Р. Лурія, Л.С. Цветкова). Спільним для вищезазначених науковців є розуміння необхідності конкретизації стратегії на кожному з етапів розв’язання задачі. У зазначених дослідженнях, “стратегія” тлумачиться як досить широке і недостатньо конкретизоване поняття, в якому потребують постійного уточнення складові його структури та його механізми.

До другого підходу належать праці, в яких стратегія розглядається як спосіб. Так, І.Лінгард розуміє під стратегією окремий спосіб розв’язання задачі; Ю.М.Забродін - різні способи розв’язання в напрямку досягнення мети. Ряд дослідників розглядають “стратегію розв’язання” як “сукупність методів”, або “сукупність способів”. В.Н.Пушкін тлумачить стратегію як послідовність елементів певної сукупності способів розв’язання задачі.

Ми розділяємо думку А.Б.Коваленко [3] про те, що не може бути тотожності у використанні понять “метод” і “стратегія”, бо поняття “метод” розв’язання характеризує більш зовнішню, інструментальну сторону розв’язання і може існувати незалежно від суб’єкта, водночас, поняття “стратегія” більш суб’єктне, оскільки характеризує, насамперед, самого суб’єкта діяльності. З приводу ототожнення понять “спосіб” та “стратегія” ми згодні з автором, що використання їх як синонімів також неправомірне, бо “спосіб” розв’язання є реалізацією певної стратегії. Поняття “спосіб” і “метод” розв’язання не мають власного психологічного змісту, тоді як “стратегія розв’язання” вказує на закономірності в процесі розв’язання, зумовлені психологічними чинниками.

До другого напрямку належать також ті дослідження, в яких поняття

“стратегія” співвідноситься з поняттями “план” або “програма дій,” або навіть визначається ними. Так, А.І.Нафтульєв визначає стратегію як “план, вироблений суб’єктом з урахуванням системи критеріїв”. Л.Л.Гурова - як план розв’язання і спосіб розв’язання. Тобто, водночас “стратегія” трактується і як спосіб, і як план дій. Це вносить своєрідну еkleктику в тлумачення цього поняття. В дослідженні Л.Л. Гурової, яке спрямоване на вивчення проблеми породження гіпотез у процесі розв’язання задач, автор доходить до висновку про те, що постановка гіпотези не входить до структури стратегії розв’язання задач. Але творча задача тим і вирізняється з-поміж інших видів задач, що одним із критеріїв творчості є здатність до постановки нової гіпотези, а не тільки нове її розв’язання.

Евристичність поняття “стратегія”, вважає Л.Л.Гурова, полягає в тому, що в задачах, в яких невідоме визначається лише внаслідок розв’язання, гіпотези можуть спрямовувати пошук розв’язання, допомагають знайти вірний шлях розв’язання, його основний принцип чи спосіб. Гіпотези щодо способу розв’язання переходять у план розв’язання. Його побудова - евристичний процес, в якому концентрується пошук розв’язання на відносно просунутій його стадії. Автор розглядає стратегію розв’язання - як вичерпний, повністю розроблений план, який містить один із можливих способів розв’язання, котрий людина формує чи обирає із відомих їй способів, щоб за його допомогою розв’язати задачу [2,с.59]. Водночас, на думку автора, у процесі розв’язання задачі людина може вибирати різні способи, які визначаються як стратегії. Л.Л.Гурова вводить поняття “стратегія розв’язання” та “стратегія прийняття рішення про план дій” як тотожні. Але, на нашу думку, ці стратегії різні і за

своєю послідовністю, і за обсягом, бо вони вирішують різні поставлені задачі на шляху всього розв’язання. Автор приходить до розуміння того, що поняття “стратегія” ширше, ніж поняття “план розв’язання конкретної задачі”, бо вона базується на основі узагальнених програм дії, якими володіє суб’єкт.

Таке тлумачення поняття “стратегія розв’язання” притаманне цілому шерегу дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. Позитивним у цьому підході до визначення “стратегії” є більша деталізованість та конкретизація етапів розв’язання творчих задач, але є й негативні сторони, бо трактування “стратегії розв’язання” як послідовності виконання плану є своєрідним алгоритмом розв’язання і, на нашу думку, є механістичним та інструментальним за своєю природою, що має прив’язку до певного типу задач. У його змісті відсутній індивідуально-особистісний компонент, що не дає змоги розглядати процес розв’язання як цілісне, системне утворення.

Таким чином, недоліками розглянутих підходів є те, що в них не досить повно розкривається роль особистості, особистісні характеристики суб’єкта діяльності при виборі тих чи інших способів або стратегій розв’язання задач. У зазначених підходах не розкривається особистісна природа суб’єкта діяльності, а також його творча індивідуальність, тобто можна говорити, про їх “задачну” природу, а не особистісну.

Найбільш продуктивним у визначенні поняття “стратегія” розв’язання, на нашу думку, є індивідуально-особистісний підхід. Це простежується в працях таких вчених, як В.М.Бондаровська, А.Б.Коваленко, В.О.Моляко, М.Л.Смульсон.

Так, В.М. Бондаровська розглядає

стратегії розв'язання як об'єктивно існуючий механізм регуляції поведінки суб'єкта в процесі розв'язання задач. Регулювальна роль цього механізму виявляється в тому, що він визначає, які дії і з якими об'єктами необхідно здійснювати на кожному етапі просування до мети [1]. Таким чином, автор наголошує на регулювальній ролі стратегії у розв'язанні творчих задач.

На думку М.Л.Смульсон, стратегія визначає те, яким чином суб'єкт використовує у процесі розв'язання певні засоби, як він маніпулює ними для перетворення об'єктів, що дані в умові задачі, яким чином враховує функції об'єктів і зв'язки між ними, тобто, в цьому дослідженні робиться акцент на визначальній функції стратегії розв'язання задач.

Найбільш близьким і базисним для нас під час дослідження візуально-мисленневих стратегій є підхід до дослідження стратегій творчої діяльності В.О.Моляко [4], який розглядає стратегії як особистісні системні утворення, що характеризують загальні мисленневі диспозиції, установки, готовність до творчої діяльності. Стратегії детермінують, на думку автора, дії суб'єкта з підготовки, планування й реалізації, організують потік мисленневого пошуку, і маючи конкретні спрямування - пошук аналогів, комбінування, реконструювання - визначають характер трансформації праобразів та прапонять в образи-проекти (прообрази), образи - розв'язання, специфіку творчості в конкретній сфері людської діяльності [4,с.13].

Отже, під стратегією розв'язання задач автор розуміє певну більш-менш гнучку систему особистісно і задачно визначених дій, в якій переважає тенденція до суб'єктивної переваги одних розумових дій над іншими. В.О.Моляко приділяє увагу

особистісній детермінації стратегії, визначаючи її як "передстратегію", що поєднує в собі установки, знання, уміння і здібності особистості.

Введення до психології творчості поняття "стратегія" дає можливість розглядати процес розв'язання творчої задачі як цілісну систему. Стратегію можна розглядати (4) як домінуючу тенденцію в мисленні суб'єкта, яка характеризується стійкістю, частотою реалізації під час розв'язання різних задач, проблем тощо. Отже, стратегія становить собою систему суб'єктивних дій, актів, в якій всі вони індивідуально означені і взаємозумовлені внутрішньою логікою розв'язання та поставленими цілями.

Стратегія починається з моменту постановки проблеми визначення задачі, виявляється в орієнтовно-пошукових діях з її розв'язання, обробці нової інформації, "баченні гіпотези" та її розвитку в кінцевий результат – образ.

В.О. Моляко зазначає, що поняття "стратегія" відрізняється від понять "метод", "спосіб", "алгоритм" тим, що воно повинно використовуватись насамперед, під час аналізу розв'язання нових, творчих задач, коли діяльність спрямована на одержання і перетворення нової інформації, інші зазначені поняття слід вживати для розв'язання знайомих, стандартних, типових задач. На думку автора, стратегія завжди індивідуалізована, завжди має специфічний особистісний відтінок, ознаку. Таким чином, В.О.Моляко розглядає стратегію як індивідуалізовану мисленневу тенденцію, як прояв спрямованості особистості в мисленнєвій діяльності.

Положення, висунуті зазначеним автором, дуже важливі для розуміння творчої суті поняття "стратегія," можливостей його застосування для аналізу творчої діяльності особистості, прояву її творчих потенцій у виборі не лише стратегії розв'язання, а й

проблеми загалом, через царину особистісних смислів.

Продовжуючи дослідження у цьому напрямку, А.Б.Коваленко в контексті дослідження процесу розуміння творчих задач доводить, що під стратегією варто розуміти не шлях, що свідомо вибирає суб'єкт для розуміння, не набір логічних операцій, що описують його динаміку, а процесуально-особистісні характеристики розуміння: як відбираються знання і відбувається їхнє зіставлення з вихідними даними. Дуже важливим, на наш погляд, в руслі проблеми нашого дослідження, є висновок автора про те, що мисленнєві стратегії можна розглядати як основу мислення особистості. Автор вважає, що вибір стратегії визначає успішність перебігу процесу розуміння, який є першим і головним етапом розв'язання задачі. Більш того, поняття “стратегія” може застосовуватись і до аналізу процесу розуміння, якщо виходити з того, що воно не закінчується з початком етапу формування задуму, а пронизує весь хід розв'язання задачі. Виходячи з цього, А.Б.Коваленко розглядає стратегії як операціональний компонент розуміння задачі поряд з регулятивно-особистісним та когнітивним компонентами [3, с.94].

Аналізуючи підходи до визначення поняття “стратегія”, ми бачимо, що на відміну від таких понять, як план, метод, спосіб, воно є більш гнучким і більш глибоким за змістом, бо дає можливість суб'єкту варіювати різні дії та сам хід розв'язання залежно від зміни умов розв'язання задачі, що робить діяльність дійсно творчою. Таким чином, поняття стратегії більш операціонально і змістовно багатше за інші зазначені поняття. Виходячи з цього, ми розглядаємо реалізацію візуально-мисленнєвої діяльності як таку, що здійснюється за допомогою візуально-мисленнєвих стратегій, які виступають її механізмами і мають

певну структуру.

Візуально-мисленнєва стратегія розглядається нами як система індивідуально й особистісно усталених тенденцій до використання способів і прийомів трансформації та суб'єктивно-семантичної інтерпретації візуального образу-концепту, яка може реалізовуватись як на усвідомлюваному, так і на неусвідомлюваному рівнях.

Вона є складним інтегральним утворенням, що має ієрархічно організовану структуру, котра включає в себе мета-, макро-, і мікрорівні. Її структурними компонентами є усвідомлювані і неусвідомлювані способи і прийоми трансформації образу, які ми розглядаємо як операціональні компоненти, при цьому змістовими компонентами є суб'єктивно-семантична інтерпретація, “бачення” створеного образу-концепту.

Введення поняття “візуально-мисленнєва стратегія” у вивчення механізмів візуального мислення, його операціональних і змістових компонентів, на наш погляд, більш ємно відображає індивідуальну суб'єктно-діяльнісну зумовленність механізмів візуалізації, оскільки специфікою візуального мислення порівняно із системами вербальних значень чи “п'ятим квазівиміром” (за О.М.Леонтьєвим), є більш виражена його суб'єктність. Поняття “візуально-мисленнєва стратегія” є більш індивідуальним як за своїм змістом, так щодо своєї операціональної сторони. Маючи на увазі індивідуальну неповторність кожного із цих світів, В.Ф.Петренко зазначає, що “мова візуальних форм виражає безліч людських світів (ментальні побудови за Хінтікі,1980) “мовно і зримо” [5]. Виявлення індивідуальних особливостей візуалізації, які ми визначаємо як “візуально-мисленнєві стратегії” створення образу-концепту,

має велике значення для вивчення ролі візуального мислення в процесі розв'язання творчих задач взагалі, та в художній діяльності, зокрема.

Візуально-мисленнєву стратегію можна визначити як індивідуально-особистісно та діяльнісно обумовлену, функціонально усталену тенденцію до перебігу процесу візуального мислення для розв'язування тих чи інших творчих задач. Ці індивідуальні особливості можуть визначати сам вибір "бачення" проблеми суб'єктом діяльності (регулятивно-особистісний компонент), а також пріоритет тих чи інших способів її розв'язання (операціональний компонент) та семантичної інтерпретації створюваного образу-концепту (змістовий компонент). Візуально-мисленнєва стратегія впливає на індивідуальний стиль розв'язання творчих задач, але не тотожна йому.

Ми розглядаємо візуально-мисленнєву стратегію як більш широке поняття, аніж індивідуальний стиль розв'язання задачі, бо воно, на нашу думку, включає в себе не тільки сам процес перебігу розв'язання задачі, але й особистісно-регуляторні механізми, які забезпечують вибір індивідуального стилю розв'язання на рівні змістових та операціональних компонентів. Постає питання про те, чи не є макрорівень та мікрорівень візуально-мисленнєвої стратегії тактиками розв'язання задачі, а не стратегією. Це питання ми розглядаємо з позицій діалектики. Так, поняття "стратегії" і "тактики" взаємопов'язані між собою, між ними є взаємопереходи: те, що було колись "тактикою", поступово закріплюючись в процесі діяльності, може стати індивідуальною "стратегією", якщо воно набуває усталеного характеру. При цьому в процесі розвитку діяльності суб'єкта з'являються нові тактики, які, в свою чергу, співвідносячись зі стратегією та корегуючись нею, можуть збагатити її.

Наше розуміння взаємозв'язку "стратегій" і "тактик" у започаткованому дослідженні було підтверджено експериментально (див. наступні параграфи).

Під час вивчення візуально-мисленнєвих стратегій ми ґрунтувалися на принципах діяльнісного підходу, а також на концепції "Образу світу" О.М.Леонтєва, згідно з якою образ світу містить у собі систему знань, відшліфовану в ході суспільної практики, що за допомогою значень неодмінним компонентом входить до його структури. Крім того, будучи утворенням індивідуальної психіки людини, образ світу несе в собі відбитки всієї передісторії психічного життя людини, сукупний досвід її предметної діяльності. Структуру образу світу О.М. Леонтєв розглядає як поєднання трьох його основних складових, якими виступають значення, особистісний смисл, чуттєва тканина.

Найбільш важливими особливостями образу світу є його цілісний характер, тобто його принципове незведення до суми образів окремих явищ і предметів, діялісна і соціальна природа, що забезпечує можливість функціонування образу світу як активного начала процесу відображення. Остання характеристика виявляється в тому, що макроструктура образу світу відображає макроструктуру діяльності (В. П. Серкін), приналежність до образу світу ядерних його властивостей, виокремлених під час діяльності, заснованої на суб'єкт-об'єктних взаємодіях, а також входження біодинамічної тканини руху у формі темного м'язового відчуття (М.А. Бернштейн, І.М.Сеченов).

Однією з найбільш важливих характеристик образу світу є його прогностична спрямованість, що дозволяє суб'єкту будувати

екстраполяційні гіпотези щодо природи предметного світу, а також активний характер, що виявляється в постійній і незмінній здатності ініціювати пізнавальний процес, спрямований назустріч зовнішній стимуляції [7, с.235]. Важливою щодо розуміння методології вивчення візуально-мисленнєвих стратегій є теза (О.М.Леонтьєв; С.Д.Смирнов) про те, що головний внесок у процес побудови образу предмета чи ситуації роблять не окремі чуттєві враження, а образ світу загалом, який є універсальною формою організації його знань, та визначає можливість пізнання і управління поведінкою.

На наш погляд, визначені характеристики образу світу дають змогу розглядати його як базис для становлення стратегій суб'єкта діяльності, зокрема візуально-мисленнєвих стратегій, на мета-, макро- і мікрорівнях. Ґрунтуючись на цьому, ми розглядаємо метарівень як глобальну пізнавальну гіпотезу, що вибудовується в процесі індивідуального пізнання, як "бачення" джерела стимуляції відповідно до образу світу суб'єкта діяльності.

Вплив образу світу на становлення візуально-мисленнєвої стратегії відбувається на рівні становлення й "індивідуалізації" механізмів візуалізації образів-концептів, що включають як операціональні, так і змістові компоненти, "складові"

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаровская В.М., Горобец Т.К., Моляко В.А., Смольсон М.Л. Исследование стратегий решения задач в зарубежной литературе // Вопросы психологии. – 1972. – №5. – С. 174-184.

2. Гурова Л.Л. Психологический анализ решения задач. – Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1976. – 328 с.

візуально-мисленнєвого образу.

Візуально-мисленнєва стратегія містить в собі вибір змістових та операціональних компонентів, говорячи про які ми не включаємо до цього переліку засоби, бо вважаємо їх чимось зовнішнім щодо до самого поняття "візуально-мисленнєва стратегія", оскільки, на нашу думку, вони не мають індивідуально-психологічного навантаження.

На нашу думку, доречним є з'ясування того, що є спільного, і відмінного між поняттями "стратегія розв'язання" та "візуально-мисленнєва стратегія".

Поняття "стратегія розв'язання", на наш погляд, ширше за змістом, оскільки належить до розв'язання мисленнєвих задач творчого типу різних класів. Воно може включати в себе (іманентно) і візуально-мисленнєві стратегії, як такі, що спрямовані на наочне розв'язання творчої задачі, коли результат є наочним образом-концептом, "видимою суттю" творчої гіпотези, бо візуально-мисленнєві стратегії можуть використовуватись в творчих задачах, які містять елементи візуалізації, зокрема, на етапі формування творчого задуму тощо.

Перспективним у нашому дослідженні є більш детальний розгляд всіх структурних рівнів візуально-мисленнєвої стратегії створення образу-концепту.

3. Коваленко А.Б. Психологія розуміння. – К.: Геопринт, 1999. – 184 с.

4. Моляко В.О. Проблема обдарованості: нові етапи психологічних досліджень та їх практичної реалізації./Актуальні проблеми психології. Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога. (Збірник наукових праць). /За загальною редакцією С.Д.Максименка. - К.:BONA

МЕНТЕ, 2002. – Вип.3. (1 частина).- с.11-16.

5. *Петренко В.Ф.* Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 176 с.

6. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. К.1977.-775 с.

7. *Смирнов С.Д.* Психология образа: проблема активности психического отражения. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 231 с.

Подано до редакції 30.06.06

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются основные авторское определение понятия теоретико-методологические подходы к «визуально-мыслимые стратегии» раскрытию понятия «стратегия создания образа-концепта. разрешения творческих задач» в Раскрывается его специфика и психологической науке. Дается содержание.

SUMMARY

The article analyses some principle theoretical and methodological approaches to specifying the notion “the strategy of doing creative tasks” in psychological sciences. The author suggests an original definition of the notion “visual and thinking strategies” of creating an image-concept, shows its peculiarity and contents.